

KUDÜS’TEKİ MEMLÛK TÜRK DEVLETİ ARMALARI (RENKLER)

HAYRUNNİSA TURAN*

Giriş

Memlûk adı verilen özel statülü emirler tarafından kurulan Memlûk Türk Devleti’nde saltanatın irsîyet yoluyla intikaline inanılmıyordu. Dolayısıyla Memlûk devlet yapısında sultanlar kadar emirlerin de öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Memlûk emirlerinin söz konusu siyasi konumları, devlet eliyle gerçekleştirilen pek çok faaliyette şahsi olarak ön plana çıkmalarını beraberinde getirmiştir. Emirlerin devlet kademesindeki etkinliğinin somut birtakım uygulamalarla da pekiştirilerek aşikâr kılındığı görülmektedir. Bu uygulamaların kuşkusuz en dikkat çekici boyutunu Memlûk döneminde inşa edilen mimari yapılar ve ortaya konan sanat eserleri oluşturmaktadır. Bu eserler içerisinde bizzat emirlerin bâniliğinde ya da hâmilğinde gerçekleştirilmiş olanları önemli bir yer teşkil etmektedir.

Memlûk döneminde Kudüs’te çok sayıda üst düzey devlet adamının görevlendirilmiş olmasının da etkisiyle özellikle inşaat faaliyetlerinde önemli artışların yaşandığı anlaşılmaktadır. Kudüs’ün ihyası için bu dönemde yüksek rütbeli yetkililer tarafından gerek sultana daha iyi hizmet etme arzusunu kanıtlamak açısından gerekse dini bir sorumluluk bilinciyle büyük çaplı inşa projeleri hayata geçirilmiş¹ ve toplumun istifadesine sunulmuştur. Mimari yapılar açısından bilhassa eserin taçkapısında ya da giriş cephesinde işlenerek, inşaatı gerçekleştiren emirlerin sultan nezdindeki hizmet niteliklerini sembolize eden armalar devletin kuruluş döneminden çöküşüne dek yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Memlûk toplumunda sadece seçkin sınıfın devasa kapılar inşa etme hakkının bulunması ve bu kapılar üzerine nakşedilmiş sembollerin yapının banisi konumundaki

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, hayrunnisa.cakmakci@omu.edu.tr

¹ Andrew C. Smith, “Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives”, *Lux: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*, C. 3, S. 1, 2013, s. 6.

emirlerin armalarına işaret etmesi² de bu teamülün önemini vurgulamaktadır. Memlûk emirlerine ait armaların yer aldığı eserler, cami, medrese, türbe, kale, saray ve kervansaray gibi mimari örneklerden, cami kandili, matara ve vazo gibi cam eşyalara, şamdan, leğen, levha, tabak, at başlığı zırhı ve kapı aksanı ya da pencere şebekeleri gibi madeni eşyalara, ahşap, dokuma ve çömlek ürünlere³ kadar geniş bir yelpaze sunmaktadır. Mısır ve Suriye civarındaki pek çok yapıda sıklıkla karşılaşılan bu tür armalar özellikle başkent Kahire’de yoğunlaşmışsa da Kudüs’teki mevcut örnekler de azımsanmayacak boyuttadır. Mevzu bahis armalar salt emirlere özgü olmamakla beraber, emirlerin sayısının yoğunluğuyla da orantılı olarak sultan armalarına kıyasla nitelik ve nicelik açısından oldukça zengindir. Ayrıca bu çalışma kapsamında incelenen armaların tamamına yakınının emirlere ait olması dolayısıyla Memlûk emirlerinin gerek devlet yapısında gerekse sosyal dokudaki ayrıcalıklı statüsünün altı çizilmek istenmiştir.

Ortaçağ Arapça kaynaklarında Mısır, Suriye ve el-Cezîre bölgesinde hüküm sürmüş sultan ve emirlerin rütbe işaretleri ile alametlerini belirlemek üzere kullanılan *renk* (الرنك) tabiri⁴ Atabeylik ve Eyyûbî dönemlerinde hükümdar ve saray görevlilerinin yürüttükleri işleri simgelemek üzere kullanılmaya başlanmış, Memlûkler zamanında ise yaygınlık kazanmıştır.⁵ Hatalı bir değerlendirmeye Ortaçağ’daki Avrupa hanedan armalarına benzetilen bu armalar aynı zamanda Memlûk sanatının en ayırt edici hususiyetlerinden birini oluşturmaktadır.⁶ Avrupa armaları kalıtsal olarak nesilden nesile aktarılma vasfına sahipken Memlûk armalarının sadece şahsi hizmete ilişkin kazanılmış olması aradaki en belirgin farkı oluşturmaktadır. Sadece ender örneklerde kendisi de emirlik vazifesindeki emir çocuklarının, babalarının armalarını miras olarak aldıkları ancak bu armalara mahsus görev ve ayrıcalıkları kullanamadıkları bilinmektedir.⁷ Kadınlara ait bazı Memlûk dönemi eşyalarında, babaları ya da eşlerinin görevleri vesilesiyle işlenmiş arma örnekleri de mevcuttur.⁸ Avrupa armalarına kıyasla önemli farklardan bir

² Laila Ali İbrahim, “Residential Architecture in Mamluk Cairo”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 55, <http://www.jstor.org/stable/1523055> (30.05.2018).

³ Paul Balog, “New Considerations on Mamluk Heraldry”, *Museum Notes*, S. 22, 1977, s. 183, <http://www.jstor.org/stable/43573553> (30.05.2018).

⁴ Nasser Rabbat, “Rank”, *The Encyclopaedia of Islam*, C. 8, 1995, s. 431.

⁵ Nebi Bozkurt, “Renk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 575.

⁶ Jonathan M. Bloom, “Mamluk Art and Architectural History: A Review Article”, *Mamluk Studies Review*, S. 3, Middle East Documentation Center, Chicago 1999, s. 52-53.

⁷ Rabbat, “Rank”, s. 433.

⁸ D. S. Rice, “Studies in Islamic Metal Work”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 14 (3), 1952, s. 575-577, <http://www.jstor.org/stable/609116> (30.05.2018).

diğeri de, kalkan ve bayrak gibi unsurlar üzerinde değil de banisini temsil etmek üzere, inşa ettirilen yapılarda ağırlıklı olarak Memlûk armalarının kullanılmış olmasıdır.⁹ Her ne kadar genel itibarıyla Türk İslam devletlerine ait eserlerde arma olarak nitelendirilebilecek birtakım örneklere rastlanmaktaysa da, ekseriyetle aslan ya da kartal gibi güç sembolü figüratif unsurlarla ilgili bu örnekler bazı istisnaları dışında şahısları değil daha çok devletin kendisini temsil eder mahiyettedir. Halbuki Memlûklerdeki uygulama doğrudan üst düzey devlet yetkililerinin bireysel hizmetlerini temsil etmesi ve hizmetin içeriğini vurgulayacak nitelikte bazı simgesel öğelerle yansıtılması açısından tamamen Memlûk sanatına özgü bir boyut kazanmaktadır. 13. yüzyılda Memlûk el sanatı eserlerinde diğer Türk devletlerine yönelik bahsi geçen figüratif tezyinat unsurları görülmekteyken, 14. yüzyıldan itibaren bu unsurların yerini ağırlıklı olarak sultanlara ya da emirlere ait armalar almıştır.¹⁰ Bu bağlamda sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı dönemi (1310-1341) sanatsal gelişmelerin yaşandığı ve arma formlarının geliştiği bir evre olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde öncelikle maden işçiliğinde görülmeye başlanan emir armaları, devlet otoritesinin daha evrensel nitelikteki amblemlerinin yerini almıştır.¹¹

Arma kullanma uygulamasının Eyyübî ve Memlûk devletlerinin tarihi ve coğrafi sınırlarının ötesine çıkmadığı bilinmekle beraber, erken dönemde benzer bir uygulamayı gerçekleştiren Harzemşah sultanı Muhammed b. Tekiş (1200-1220)'ten intikal etmiş olabileceği düşünülmektedir. Zira bahsi geçen sultanın, yakınındaki hizmetkarlarını görevlerini temsil eden alametlerle¹² onurlandırdığı belirtilmektedir. Bu bağlamda Orta Asya bozkırlarında *tamga* olarak bilinen işaret sisteminin de Memlûk *renk* sistemi için temel teşkil etmiş olması ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla arma uygulamasının ilk olarak Orta Asya'daki Türk-İslam devletlerinde ortaya çıktığı ancak sistematik olarak ve yaygın biçimde Eyyübî ve Memlûk sultanlıklarında gerçekleştirildiği öne sürülmektedir.¹³ Memlûk

⁹ David Nicolle, Angus McBride, *Men-At-Arms Series The Mamluks 1250-1517*, Osprey Publishing Ltd., London 1993, s. 11.

¹⁰ Ira M. Lapidus, "Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks", *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 180, <http://www.jstor.org/stable/1523064> (30.05.2018).

¹¹ Bethany J. Walker, "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", *Mamluk Studies Review*, S. 8 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2004, s. 54.

¹² El-Muhtasar isimli eserinde bu bilgiyi aktaran Ebu'l-Fidâ'nın söz konusu görevleri temsil eden işaretler için 'renk' kelimesi yerine 'alamet' kelimesini kullanması konuyla alakalı olarak dikkat çekici bir ayrıntıdır bkz. Bozkurt, "Renk", s. 575.

¹³ Nasser Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria-Evolution and Impact*, ed. Doris Behrens-Abouseif, Bonn University Press, 2012, s. 23, 28.

devletinin kurucusu olan Kıpçak kökenli Bahrî Memlûklerin Kafkasya'dan getirilmesi hususu göz önünde bulundurulduğunda böylesi bir etkileşimin oluşması son derece doğaldır.

Bilinen en eski Müslüman arması olarak, Nureddin Mahmud b. Zengî'nin 1154'te inşa ettirdiği Şam'daki Bimaristan'da taşa oyulmuş vaziyetteki *zambak* (*fleur-de-lis*) motifi üzerinde durulmaktadır. Müslümanların bu dönemde Haçlılarla yoğun temas halinde olmaları nedeniyle, halihazırda Avrupa hanedan armaları arasında yer alan bu motifin taklit edilerek kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁴ Mahmud b. Zengî (1146-1174) ile ilişkilendirilen *zambak* (*fleur-de-lis*) motifyle, Kahire Kalesi'ndeki Selahaddin Eyyûbi (1171-1193)'ye atfedilen *çift başlı kartal* figürünün ise *renk* olarak kabul edilmediği ve kesin olarak saptanmış en erken *renk* örneğinin mimaride, sikkelerde ya da diğer sanat eserlerinde sıklıkla rastlanan Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars (1260-1277)'a ait *kedi cinsinden hayvan figürü* (*pars?*) olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Baybars'ın hükümdarlığından Memlûk dönemi sonuna kadar sultanlar, emirler ve diğer üst düzey memurlar tarafından benimsenen armalar, mimaride oyma; cam, ahşap ve seramikte boyama; madende kazıma; dokumalarda ise nakış işleme ya da boyama teknikleriyle uygulanmıştır. Günümüzde yetmiş kadarı tespit edilebilmiş Memlûk armaları şekil ve renk açısından farklı özelliklere sahip olabilmektedir. Tek ya da çok renkli; bağımsız ya da dairesel, sivri uçlu ve çokgen şekilli kalkan formlarıyla kuşatılmış vaziyette örnekleri mevcuttur. Tek unsurlu *müstakil* erken dönem armalarının ardından, 14. yüzyılda renklerdeki kalkan formunda *şatfe* adı verilen yatay şeritlerin kullanılmaya başlandığı, 15. ve 16. yüzyıllarda ise üç bölümlü *mürekkep* (*kompozit*) formların tercih edilmesiyle her bir bölümde bir ya da daha fazla işarete yer verilerek bir terkip oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca sultan armaları ile emir armalarının da bazı ayırt edici özellikleri bulunmaktadır. Sultanlara ait yuvarlak ve üç bölümlü armalarda, sultanın adını, unvanını ve kısa bir vecizeyi içeren yazılara yer verilmişken, emir armaları yazı içermemektedir.¹⁵ Ancak emir armalarının doğrudan yüzeyinde olmasa da yakınında oluşturulan kitabelerde de armanın temsil ettiği vazifeye ilişkin emir isimleriyle birlikte belirtilen unvanlar, arma sahibiyile vazifesi arasındaki mutabakatın delili niteliğindedir. Aynı zamanda biyografik sözlükler ya da diğer tarihi kaynaklar vasıtasıyla da söz konusu ilişkiye dair detaylı bilgi edinilebilmektedir. Bununla birlikte kompozit armalarla ilgili

¹⁴ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 183.

¹⁵ Rabbat, "Rank", s. 431-433.

olarak ortak bir uygulamaya gidildiği ve emirlere verilen görevlerin niteliğine bakılmaksızın benzer armaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira 15. yüzyılda Memlûk sarayında *hasekîyye* adı verilen sultanın yakınındaki özel yetişmiş asker sayısının artırılması üzerine, farklı armaların terkihiyle çoklu armalar oluşturulmuş ve aynı ya da benzer armalar farklı kişiler tarafından benimsenmiştir.¹⁶ Genellikle emirlerin görevlerinin değişmesiyle birlikte armaları da değişmekteyken, bazı emirlerin armalarının değişmeden kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu emirlerin armalarının doğrudan sultan tarafından yaşam boyu kullanılmak üzere seçildiği ya da verildiği bilinmektedir.¹⁷ Burcî Memlûk döneminde geliştirilen mürekkep armalardaki çeşitli nişanların, ilgili emirin eski ve yeni görevlerine işaret ettiği, armanın alt bölümündeki amblemin en eski görevi, en üsttekinin ise yeni görevi temsil ettiği düşünülmektedir. Bazı örneklerde ise sultan armalarıyla emir armalarının bir arada uygulandığı görülmekte ve bu birleşim muhtemelen emirin sultana yönelik sadakatine işaret etmektedir.¹⁸

Arapça kaynaklarda Memlûk armaları hakkında az sayıda bilgiye yer verilmişse de konuya dair en önemli bilgiler Ebû'l-Fidâ, İbn Tağrıberdî, Zehebî ve Kalkaşendî'nin eserlerinden edinilmektedir. Ebû'l-Fidâ (1273-1331)'nın eserinden sıklıkla nakledilen bölüme göre, emirlere özgü hizmetlerle ilişkilendirilen belli başlı alametler sıralanmaktadır. Örneğin yazıcılık vazifesi yapan ve yazı takımlarına bakmakla yükümlü devadârın¹⁹ alameti *kalemlik*, silahdârınki *yay*, terzilik yapan ve saray elbiselerinin muhafazasıyla yükümlü câmedârınki *peşkir* ve câvişininki *altın kubbedir*. İbn Tağrıbirdî (1409-1470) de farklı olarak sultanın yemeklerinin tadıcısı olan çaşnigîrin alametini *hânçe* (küçük tepsi), Zehebî (1274-1348) ise içecek sunuculuğu vazifesindeki sâkinin alametini *kadeh* olarak belirtmektedir. İbn Tağrıberdî'ye göre sultan emirlerine terfileri üzerine armalar tahsis etmekteyken, Kalkaşendî (1355-1418) her emirin kendi armasını kendisinin seçtiğini ileri sürmektedir.²⁰ Mevcut örneklerden anlaşıldığı üzere yukarıda belirtilen örneklerin dışında, karşılaşılan armalar arasında silahdâr için *kılıç*, gûy u çevgan oyununda

¹⁶ L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, Oxford University Press, 1933, s. 10, 31, 33.

¹⁷ Moain Sadeq, "Unpublished Mamluk Blazons and Mottos on Glazed Pottery at the Royal Ontario Museum", *Islam and Civilisational Renewal*, C. 3, S. 3, 2012, s. 588.

¹⁸ Moain Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", *International Journal of Business, Humanities and Technology*, C. 4, S. 2, 2014, s. 138, 139.

¹⁹ Memlûk sarayındaki çeşitli hizmetlerin isimlendirilmesinde Osmanlıca yazılışlar esas alınmıştır. Bu çalışmada ifade edilen Osmanlıca terimler için Ferit Devellioğlu'nun eserinden istifade edilmiştir bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.

²⁰ Walker, "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", s. 55, 56. Söz konusu yazarların eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt, "Renk", s. 575, 576.

çevgan sopalarnın taşıyıcılığı vazifesini yürüten çevgândâr için *çevgân sopaları*²¹, okçuluk görevindeki bundukdâr için *yay*²², hükümdara el yüz yıkama ve abdest alma zamanlarında leğen ve ibrikle hizmet eden taştâr için *ibrik*, saray ahırından sorumlu imrahor için *atnalı*, alemdâr için *bayrak*, beşmekdâr için *nalın* ve teberdâr için *balta*²³ kullanılmıştır. Ancak elbette ki Memlûk armaları bahsi geçenlerle sınırlı olmayıp oldukça çeşitli unsurlara sahiptir. Kimi zaman her bir unsur tek başına kimi zaman da birkaç unsurun terkibi halinde uygulanmıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenmiş ve tamamı Kudüs'teki Harem-i Şerif civarında bulunan eserlerde *aslan*, *zambak (fleur-de-lis)*, *hançe*, *kadeh*, *çevgan sopası*, *peşkir* ve *kalemlik* armaları yer almaktadır. Söz konusu armalardan her birinin ayrı başlıklar halinde düzenlenmesi ve her bir başlık altında armaların içeriğine ve buldukları eserlere dair ayrıntılı açıklamaların yapılması uygun görülmüştür. Ancak çoğunlukla kompozit armalarda karşılaşılan ve Kudüs'teki örneklerde de kompozit formdaki armaların bir bileşenini oluşturan *kalemlik* motifi, *kadehle* birlikte yer aldığı armalar nedeniyle kadeh başlığı altında incelenmiş ve ayrı bir başlığa gerek duyulmamıştır. Armaların sunumunda kronolojik sıra esas alınmışken, bir armaya yönelik birden fazla örneğin bulunması durumunda ilgili arma başlığı altında aynı şekilde en erken tarihli örnekten en geç tarihliye doğru sıralama gerçekleştirilmiştir.

Aslan

Memlûk armaları arasında az sayıdaki hayvansal örneklerden en meşhuru ve eskisi olan, Sultan Melikü'z-zâhir Baybars'ın ekseriyetle aslan olarak değerlendirilen, kedigillerden bir hayvan görünümündeki arması sultana ait pek çok yapıyı ve eseri tezyin etmektedir. Başka hiçbir Memlûk sultanı tarafından benimsenmemiş olan bu figüratif armanın, Baybars'ın Türkçe'de *parsların reisi* gibi bir anlam ifade eden ismini temsil etmek üzere kullanıldığı bilinmektedir.²⁴ El-Bundukdâr nisbesiyle anılan Sultan Baybars'ın kendisine arma olarak neden

²¹ Doris Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", *In Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden, New York 1989, s. 121.

²² Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", s. 28.

²³ Bozkurt, "Renk", s. 575.

²⁴ Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", s. 28.

yayı değil de aslanı tercih ettiği hususu mevzu bahis edilmişse de²⁵ sultanın bu nisbeye doğrudan okçuluk yapmasıyla değil Emir Alaeddin Aytekin el-Bundukdârî tarafından satın alınması²⁶ dolayısıyla edindiği anlaşılmaktadır. Aşırı gücü temsil eden aslan ya da pars türü hayvan figüründen müteşekkil armanın Sultan Baybars'ın Moğol ve Haçlılar karşısındaki cesaretini ve gücünü sembolize ettiği düşünülmektedir.²⁷ Diğer Memlûk armalarına kıyasla az sayıda örneği bulunan bu armadaki aslan figürü, yürür vaziyette ve genellikle yürüyüş yönüne göre sağ ya da sol ön ayağı kaldırılmış, kuyruğu da arkasına doğru kıvrılmış halde tasvir edilmektedir. Bu armayla ilgili kompozisyonlarda aslan figürü sıklıkla bir başka hayvanla ya da bir topla oynarken betimlenmekte ve kendisine bir figür eşlik etmektedir.²⁸

Sultan Baybars'a ait aslan arması bu çalışmanın da en erken tarihli arma örneği olup, Kudüs sur kapılarından biri olan Sitti Meryem kapısının diğer adıyla Aslanlı Kapı'nın üzerinde yer almaktadır.²⁹ Mevcut yapı Osmanlı dönemi restorasyonlarıyla günümüze ulaşmışsa da kapının ilk yapım emrini Sultan Baybars'ın verdiği bilinmektedir. Kapı açıklığını dıştan kuşatan geniş sivri kemerin iki yanında ikişer aslan kabartması konumlandırılmıştır (Fotoğraf 1). Sultan Baybars'ın Kahire'deki en erken tarihli arma niteliği taşıyan, Nehhasin bölgesinde inşa ettirdiği medresesinde işlenmiş karşılıklı iki aslan kabartmasına³⁰ benzer şekilde, buradaki örnekte de aslanların yüz yüze gelecek şekilde ve profilden yürür vaziyette tasvir edildiği görülmektedir. Sağa dönük aslanların sol ön ayakları, sola dönük olanların ise sağ ön ayakları kalkıktır. Toplam dört aslanın uzun kuyrukları da sırtları üzerinden enselerine uzanacak şekilde kıvrılmıştır. Orijinalinde karşılıklı yerleştirilmiş aslanlardan, her ikisinin arasında bitkisel kompozisyonlu birer dairesel madalyonun bulunduğu düşünülmekteyse de günümüze yalnızca kapının sağındaki madalyon kabartması sağlam şekilde ulaşabilmiştir. Diğer taraftaki tahrip olmuş madalyonun izleri fark edilebilmektedir (Fotoğraf 2).

²⁵ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 204.

²⁶ Kâzım Yaşar Kopruman, "Baybars I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 221.

²⁷ Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", s. 138.

²⁸ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 9, 107.

²⁹ http://web.i2ud.org/jerusalem/priv/html3/monuments/sites/t172_bab_as/index.html (31.05.2018). https://archnet.org/media_contents/35286 (31.05.2018).

³⁰ Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", s. 121.

Zambak (Fleur-de-lis)

Palmet olarak da isimlendirilen zambak motifi Müslüman armacılığında ilk kez atabey Nureddin Zengî'nin bir alameti olarak ortaya çıkmaktadır. Bu motif daha erken dönemdeki Avrupa armacılığında bir Fransız arması olarak ön plana çıkmaktaysa da armacılık geleneğinden önce de motifin Asya ve Avrupa'da uzun süreli kullanıldığı bilinmektedir. Nureddin Zengî'nin Dımaşk'taki 1154-73 tarihli medresesinin mihrabında ve Humus Ulu Camii minberinin iki sütununda rozet motifleriyle dönüşümlü olarak zambak motifine rastlanmaktadır. Ayrıca bazı Eyyûbî sikkelerinde karşılaşılan zambak motifinin Memlûk döneminde de sikkelerde kullanımı devam etmiştir. 14. yüzyılda ise mevcut eserlerden anlaşıldığı üzere, zambak motifi Memlûklerde bir emir arması olarak kullanılmaya başlamıştır.³¹

Kudüs'te tespit edilen zambak armalarından ilki, Hıttâ kapısı yolunun batısında konumlandırılmış ve Harem'in kuzey duvarına bitişik vaziyetteki Evhadiye Medrese ve Türbesi'nin taçkapısında yer almaktadır. 1298 tarihli vakfiyesi bulunan yapının, Selahaddin Eyyûbî'nin kardeşi Melik Adil Seyfeddin'in torunu olan Melik Evhad tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. 1230-31 doğumlu Melik Evhad'ın Memlûk döneminde Kudüs ve el-Halil'de yöneticilik yaptığı ve vefatından sonra bu türbeye defnedildiği bilinmektedir. Yapının taçkapısında, biri merkezde diğer ikisi karşılıklı yanlarda olmak üzere toplam üç adet zambak armasına yer verilmiştir. Armalardan ilki taçkapı nişini örten tonozun ışnsal düzenlemeli taşlarının giriş açıklığı üzerindeki merkezi başlangıç noktasında uygulanmıştır. Daha büyük boyutlu diğer iki arma ise taçkapının iki yanındaki Haçlılardan devşirme mermer köşe sütunlarının başlık hizasında, nişin yan yüzlerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 3, 4). Armalar yüzeye siyah bitümenli kalkerle kakma tekniğiyle işlenmiştir. Dairesel madalyonlarla kuşatılmış armaların ortasındaki zambağı andıran motif, iki yanda rûmî (yarım palmet) ve merkezde bir hilal motifinin arkasından yükselerek soğanvari form oluşturan asıl gövde şeklinde gelişmektedir. Asıl gövdenin üst ucu madalyonu yarıp geçmekte, alt ucu ise aynı şekilde madalyondan taşarak iki yana doğru helezonik biçimde kıvrılmaktadır. Soğanvari form içerisindeki Gotik ya da Norman kalkanı³² olarak da isimlendirilmiş sivri uçlu kalkamı andıran motif ise bu armanın Haçlılar dönemi armalarıyla etkileşimini akla getirmektedir (Çizim 1/A). Motifin gelişimi itibariyle buradaki zambak armasının yakın bir örneğine, Şam yakınlarındaki Selahiyye'de

³¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 22, 23.

³² Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 192.

tarihi bilinmeyen bir yapıda da lento üzerinde yürür vaziyetteki karşılıklı iki aslan (kedigil) figürünün arasında rastlanmaktadır.³³

Evhadiye Medresesi'nde dikkat çeken bir başka figüratif unsur da yapının taçkapı cephesindeki avluya bakan pencerenin lentosu üzerinde yer almaktadır. Dikdörtgen formda taş pano üzerine yüzeysel kabartma halinde işlenmiş iki adet tezyini madalyondan soldakinde, dokuz kollu yıldızdan gelişen iç içe geçmiş çizgiler halindeki geometrik kompozisyonun merkezinde uçar vaziyette ilginç bir kuş figürü yerleştirilmiştir. Kudüs'te Memlûk dönemine ait bilinen tek örnek konumundaki bu kabartmada yer alan kuş motifi, Memlûk armacılığında yaygın olarak rastlanan kartal figürünü andırmakta ve göğüs bölgesindeki sekiz yapraklı rozetin de aynı şekilde arma bağlantısı bulunmaktadır. Ancak söz konusu motifin küçük boyutta ve ayrıntılı işlenmiş büyük tezyini pano üzerinde güçlükle fark edilebilecek şekilde kabaca oyulmuş olması arma olarak okunması niyetiyle uygulanmadığına işaret etmektedir (Çizim 2).³⁴ Zira armaların bilhassa yapıların gösterişli bölümlerinde ve büyük boyutlarla işlenerek görünür kılmak istenmesi armacılık sisteminin temel kıstasları arasındadır.

Zambak motifinin farklı şekilde düzenlendiği bir başka arma örneğinde de ana gövde on bir yapraktan oluşurken, motifin alt kısmı aynı şekilde helezonik kıvrımlar yaparak sonlanmaktadır. Üç yaprak yerine on bir yapraklı zambak olarak yorumlanan bu armadaki motif daha çok nervürlü, kavisli yaprakları ve merkezi tomurcuğuyla stilize palmye ya da hurma ağacına da benzetilmektedir.³⁵ Tek bölümlü dairesel kalkan içerisindeki bu arma ise Emir Baybars el-Câlik'e ait³⁶ olup, Kudüs'teki Câlîkiyye Medrese ve Türbesi'nin 1307 tarihli kitabesinde yer almaktadır. Babü's-silsile yolunun kuzeyinde konumlandırılmış yapı, Eyyûbî sultanı Salih Necmeddin Eyyûb'un memlûkleri arasındayken Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars tarafından emirlik mertebesine yükseltülerek geniş çaplı bir iktâ ile Dimaşk'a gönderilen Rükneddin Baybars el-Câlik tarafından inşa ettirilmiştir. Kitabedeki tarih baninin vefat tarihi olup, yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle beraber inşaatın 1307'den önce tamamlandığı düşünülmektedir. Zambak armaları yapının güney duvarına yerleştirilmiş bahsi geçen kitabenin

³³ Michael Hamilton Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, Scorpion Publishing Ltd., Great Britain 1987, s. 167, 170-172.

³⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 170, 172, 176.

³⁵ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 206.

³⁶ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 110.

üzerinde bulunmaktadır.³⁷ Armalar, etrafı spirallerden gelişen su yolu motifli pervazla kuşatılmış, dikdörtgen formlu ve sülüs hatlı dört satırlık kitabenin ilk satırının başına ve sonuna işlenmiş vaziyettedir. Dairesel madalyonlarla kuşatılmış on bir yapraklı zambak motiflerinin kök kısımlarıyla ilk yaprakları aşağıda helezonik kıvrımlar oluşturmaktadır. Motifler yüzeye kabartma tekniğiyle nakşedilmiştir (Fotoğraf 5, Çizim 1/B).

Hançe

Çaşnigîrlük vazifesiyle ilgili bir arma olan *hançe*, kelime manası itibariyle *küçük tepsiyi* ifade etmekteyken, *tabak* ya da *sofra* olarak da yorumlanmaktadır. İbn Batuta'dan aktarıldığı üzere, Kahire'deki elit kesimin kullandığı küçük bakır tepsilere *hançe* isminin verildiği bilinmektedir.³⁸ Memlûk sultanı Baybars el-Çaşnigîr'in de 1309'da sultan olmadan evvel sarayın önemli hizmetlerinden biri olan çağnigîrlük vazifesini yürüttüğü bilinmektedir.³⁹ Hançe motifinin ilk kez Eyyûbî sultanı Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb tarafından Emir Aybek'e arma olarak verildiği anlaşılmaktadır. Emir Aybek'in bu armayı edinmeden önceki vazifesi bilinmemekle beraber, aynı armaya sahip olduğu bilinen Bektut el-Karamanî'nin çağnigîrlük yaptığına dair Kahire'de bir kitabeye rastlanmıştır. Dolayısıyla gerek armadaki motifin ifade ettiği nesne itibariyle gerekse mevcut örneklerdeki armayla ilişkili şahısların vazifeleri göz önünde bulundurulduğunda hançe arması çağnigîrlüğe dair bir arma olarak ön plana çıkmaktadır. Bu armanın temsili çizimi *yuvarlak levha* ile gerçekleşmektedir.⁴⁰ *Divan-ı Lügati't-Türk'te işküm* adı verilen hakanlara mahsus sofranın da yuvarlak şekliyle ayırt edildiğinden bahsedilmektedir.⁴¹

Kudüs'teki hançe arması 1315-20 yıllarında Emir Sencer el-Çavlı⁴² tarafından inşa edilen Câvliyye Medresesi'nde tespit edilmiştir. Yapı Harem'in kuzey sınırında ve en yüksek sınır noktasında konumlandırılmıştır. 1255-56 yıllarında Diyarbakır'da doğduğu bilinen Emir Sencer, çeşitli Memlûk sultanlarının

³⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 172, 184.

³⁸ Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", s. 141.

³⁹ Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", s. 104.

⁴⁰ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 15, 16.

⁴¹ Emel Esin, "Ay Butüğü' The Court Attendants in Turkish Iconography", *Central Asiatic Journal*, C. 14, S. 1/3, 1970, s. 105, <http://www.jstor.org/stable/41926865> (30.05.2018).

⁴² Emir Sencer el-Çavlı hakkında bkz. Murat Zengin, "Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi", *Turkish Studies*, S. 13/8, Spring 2018, Ankara, s. 225.

hizmetinde bulunmasını müteakip, 13. yüzyıl sonlarında sonradan Sultan II. Baybars olarak anılacak olan Baybars el-Çaşnigîr'in vekilharçlığını üstlenmiştir. 1298'de emirlik vazifesine getirilen Emir Sencer şahsi hizmeti vesilesiyle Sultan Nâsır Muhammed'in yakınında bulunmuştur. 1307'de Dımaşk'ta tablhane emirliği yapan Emir Sencer, 1320 yılına kadar sürdürdüğü Gazze valiliği sırasında söz konusu medreseyi inşa ettirmiş olmalıdır. Bu yapıda mevcut ve baniye ait olması muhtemel iki adet hançe arması medrese eyvanının geniş sivri kemeri üzerindeki duvar bölümüne yerleştirilmiştir. Armalardan biri kemerin kırık kilit taşının hemen üzerinde, diğeri ise onun yaklaşık 2,5 m sağında yer almaktayken, orijinalinde sol tarafta simetrik olarak yerleştirilmiş olabileceği düşünülen üçüncü arma günümüze ulaşmamıştır (Fotoğraf 6). Armalar mermer levha üzerine macunlu ya da bitümenli dolguyla kakma tekniğinde uygulanmış ancak boş yivli yüzeylerin mevcut halinde yalnızca siyahımsı leke kalmıştır.⁴³ Emir Sencer'e ait olması durumunda bu armaların kendisine Baybars el-Çaşnigîr'e hizmet ettiği dönemden yadigâr kaldığı düşünülmektedir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış ve şatfelerle üç bölüme ayrılmış armaların merkezinde yuvarlak hançe motifleri yer almaktadır (Çizim 1/D).

Kadeh

Sâkilerin Memlûk sarayında özel hizmetlere bakan görevlilerin en önemlilerinden olması, bu görevi temsil eden *kadeh* armasının da sık uygulanan armalardan biri olmasını beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Bektemür es-Sâki, Kavsun en-Nâsiri es-Sâki⁴⁵ ve Taştēmür en-Nâsiri es-Sâki⁴⁶ gibi bazı Memlûk emirlerinin doğrudan sâkilik hizmetine ilişkin nisbeler taşıdığı biliniyorsa da kadeh armasının yer aldığı eserlerdeki kitabelerde daima arma sahibinin görev tanımına dair ifadeler bulunmamaktadır. Dolayısıyla kimi zaman sâkilik vazifesi yürütmemiş olan devlet adamlarının kadeh armasını kullandığı eserlerle de karşılaşılmaktadır. Örneğin sarayda devadârlık yaptığı bilinen Aydemür el-Eşrefî'ye ait pirinç bir kap üzerinde, sahibinin göreviyle uyuşmayacak şekilde mürekkep bir arma yer

⁴³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 201, 203, 209. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 198.

⁴⁴ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 11.

⁴⁵ Emir Kavsun en-Nâsiri hakkında bkz. Murat Zengin, "Melikü'l-Mansûr Ebi Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)", *History Studies*, S. 10/3, April 2018, s. 261.

⁴⁶ Jo Van Steenberg, *Order Out of Chaos Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture 1341-1382*, Brill, Netherland 2006, s. 20, 184, 186.

almaktadır. Üç bölümlü armanın merkezinde, peşkir motifi işlenmiş kadeh ve alt bölümünde ise ikinci bir kadeh motifi bulunmaktadır.⁴⁷

Kadeh armasının daima doğrudan görevle ilişkili olarak kullanılmamasının yanı sıra sıklıkla tercih edilen bir arma olması ve bilhassa mürekkep armalarda farklı ebatlarda birden fazla kadehle uygulanmış olması da dikkat çekici bir husus olarak motife ilişkin farklı değerlendirmeleri beraberinde getirmektedir. Bilindiği üzere, İslâmiyet öncesi dönemden itibaren cepheden verilmiş şekilde tahtında oturan ve göğüs hizasında kadeh tutar vaziyetteki figürler Orta Asya ve Türk sanatında yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Göktürklerden Selçuklu dönemi sonlarına kadar, bağdaş kurmuş vaziyette oturarak elinde kadeh tutan hükümdar tasvirlerine rastlanmaktadır. Göktürk prenslerinin mezar anıtlarında çok sayıda kadeh taşıyıcısı (şâki) heykeliyle karşılaşmıştır. Bu heykellerin, muzaffer kahramanların hizmetkarları olarak görev yapmak üzere savaşta öldürülmüş düşmanları temsil ettiği düşünülmektedir. Buda'ya kadehle saygı gösterisinde bulunma sahneleri de Uygur sanatında sıklıkla tasvir edilmiştir. Bizans kaynaklarında Avrupa Hunlarının da kadeh ayinleri gerçekleştirdiğinden, Attila'nın *ıçkitaş* olarak adlandırılan kadeh arkadaşlarının olduğundan bahsedilmektedir. Kadeh vasıtasıyla aynı zamanda kardeşlik tesis ettiği bilinen Türklerin, kadeh eşliğinde kan bağı törenlerine ilişkin temsillerin yapıldığı eserleri bulunmaktadır. Sadakat yemini sunmak üzere kadehle and içme törenlerinin de içerisine tören katılımcılarının kanlarının karıştırıldığı şarabın içilmesiyle gerçekleştirildiği bilinmektedir. İlk Türk-İslâm devletlerinden Karahanlılar her ne kadar kadeh ayinlerinden vazgeçmişlerse de Karahanlı edebiyatında şarapla ve sadakat yeminiyle ilişkili biçimde kadeh kullanımı üzerine *and* ve *and girmek* gibi çok sayıda tanımlama yer almaktadır. *Kutadgu Bilig*'de kadeh hayat sembolü olarak değerlendirilmekte, *idişçibaşı* olarak bilinen sâkiler başının sadece alkolsüz içecekleri değil şarap da mayaladığı belirtilmektedir. Ayrıca kadeh ayini geleneğinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir.⁴⁸ Bu noktadan hareketle, and içme törenleriyle de ilişkili olarak kadeh motifinin İslamiyet öncesinde ve sonrasında Türkler arasında sembolik bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kadeh motifinin yer aldığı armaların salt sâkîlikle bağlantılı olmayıp, eski Türk geleneklerinin bir uzantısı olarak da uygulama alanı bulduğu düşünülmektedir. Türklere özgü pek çok

⁴⁷ Heba Mahmoud Saad, "Radiating Inscription on Mamluk Metalwork", *Abgadiyat*, C. 4, S. 1, 2009, s. 106.

⁴⁸ Emel Esin, "'And' The Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art", *Forschungen Zur Kunst Asiens In Memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 227-255.

geleneğin takipçisi olduğu anlaşılan Memlûklerin de oldukça köklü bir geçmişe sahip *and kadehi* geleneğini sürdürmeleri doğal karşılanmaktadır. Bu bağlamda, kadeh armasının diğer Memlûk armaları arasında özel bir yerinin olduğu, arma sahibinin mesleki durumunu temsil etmenin ötesinde *and içme* geleneğine atıfla, göreve sadakatinin bir nişanesi olarak da değerlendirildiği şeklinde bir çıkarımda bulunmak mümkündür.

Genel itibariyle Memlûk armalarının yer aldığı eserler incelendiğinde kadeh armasının kullanım yoğunluğu açısından dikkat çekici bir konuma sahip olması, Kudüs'teki eserler açısından da açıklık kazanmaktadır. Zira Kudüs'teki yedi farklı eserde tespit edilen kadeh arması, uygulanma sıklığı açısından diğer armalardan belirgin farklılıkla ayrılmaktadır. Bu armanın yer aldığı mimari eserlerden üçü medrese, biri türbe ve diğeri hamamdır. Diğer eserler ise camdan bir cami kandili ile bakır bir levhadır. Medreselerden biriyle hamam ve kandil aynı emire ait olmakla beraber, diğer bir medrese ile türbe farklı emirlerin eserleriyken, medreselerin en geç tarihli bir sultan yapısıdır. Mimari eserlerin tamamı Harem-i Şerif civarında yer almaktayken, cam kandil Mescid-i Aksa avlusundaki Kudüs İslam Eserleri Müzesi'nde, bakır levha ise Kudüs'teki Filistin Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Armaların tamamı dairesel kalkan formuyla kuşatılmışken, müstakil dört tanesindeki dairenin içerisinde tek kadeh motifi, mürekkep formdaki diğerlerinde ise şatfelerle üç bölüme ayrılan yüzeyde alt alta iki kadeh motifi kullanılmıştır. Bu örneklerde dairenin merkezindeki geniş bölümde konumlandırılan kadeh motifi hemen altındaki kadehe kıyasla daha büyük boyutludur. Kompozit armalarda kadehin yanı sıra *peşkir*, *kalemlik* ve *asalet boynuzu* motifleri de işlenmiştir. Diğerlerinden farklı olarak bir armada ayrıca dairenin etrafının dilimlendirildiği görülmektedir. Mimaride karşılaşılan armalar oyma-kabartma tekniğiyle oluşturulmuşken, cam kandildeki kadeh arması mine işçiliğiyle, bakır levhadaki ise kazıma tekniğiyle nakşedilmiştir.

Kudüs'teki kadeh armasının yer aldığı ilk yapı Emir Tengiz en-Nâsırî tarafından 1328-29 yıllarında inşa edilen Tengizîyye Medresesi ve Hankahı'dır. Yapı Babü's-silsile yolunun güneyindeki Harem kapısının yanında yer almaktadır.⁴⁹ 1312-1340 yılları arasında Sultan Melikü'n-Nâsır Muhammed'in Suriye valiliğini yaptığı bilinen Emir Tengiz, uzunca bir süre hizmet ettiği bu bölgede pek çok esere imza atmıştır.⁵⁰ Memlûk sarayında sâkî olarak görevlendirilmiş emirler

⁴⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 223.

⁵⁰ F. B. Flood, "Umayyad Survivals and Mamluk Revivals: Qalawunid Architecture and the

arasındaki Emir Tengiz'in Kudüs'teki önemli eserlerinden biri olan bu medreseye nakşettirdiği kadeh arması yapının taçkapısı üzerindeki kitabe kuşağında yer almaktadır.⁵¹ Kitabe kuşağı taçkapı eyvanını üç yönden dolanarak iki yandan giriş cephesi boyunca bir miktar taşmaktadır. Toplamda üç adet olan armalardan biri kapı açıklığı üzerindeki kitabenin ortasına, diğer ikisi de taçkapı nişinin sağ ve sol yüzeyinde devam eden kitabe kuşağının merkez hattına denk gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış her bir armanın ortasında tüm yüzeyi kaplayacak şekilde yalnızca birer kadeh motifi kabartma halinde işlenmiştir (Fotoğraf 7, 8, Çizim 1/C).

Kudüs'te kadeh armasının yer aldığı ikinci yapı da Emir Tengiz tarafından 1336-37 yıllarından inşa ettirilmiş Pamukçular Çarşısı içerisindeki Şifa Hamamı'dır. Harem'in batı sınırının ortasında konumlandırılmış yapı Tarîku'l-Va'd ile Harem arasında uzanmaktadır.⁵² Yapıdaki üç adet kadeh arması hamam giriş kapısı lentosu ile iki yandaki konsollar üzerinde bulunmaktadır.⁵³ Armalardan biri lento üzerindeki sülüs kitabe kuşağının ortasına, diğer ikisi de lentonun oturduğu sağ ve sol konsollar üzerine yerleştirilmiştir. Bir önceki yapıda karşılaştığı üzere buradaki armaların da tek kadeh motifli dairesel madalyonlar halinde ve kabartma tekniğiyle işlendiği görülmektedir (Fotoğraf 9, 10, Çizim 1/C). Emir Tengiz'in Kudüs'te tespit edilen üçüncü arması da Filistin'in el-Halil bölgesindeki Hz. İbrahim Camii'nden getirilerek Kudüs'teki müzede muhafaza edilen cam kandilde yer almaktadır.⁵⁴ Günümüzde Mescid-i Aksa avlusundaki Kudüs İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenmekte olan kandilin boyun kısmındaki ayet kuşağının ortasına mine işçiliğiyle işlenmiş arma, kırmızı zeminli dairesel madalyon içerisinde altın yaldızlı tek kadeh motifi halinde nakşedilmiştir (Fotoğraf 11, Çizim 1/C). Emir Tengiz'in Şam'daki sarayında ve türbesinde de mozaik işçiliğiyle karşılaşılan kadeh motiflerinden⁵⁵, saray havuzundaki dairesel kalkana sahip olmasıyla Kudüs'teki arma örneklerine çok benzemekteyken, türbe mihrap

Great Mosque of Damascus", *Muqarnas*, S. 14, Brill, 1997, s. 68, <http://www.jstor.org/stable/1523236> (31.05.2018). Ellen Kenney, "A Mamluk Monument Restored: The Dar al-Qur'an wa-al-Hadith of Tankiz al-Nasiri in Damascus", *Mamluk Studies Review*, S. 11 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2007, s. 85, 96. Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 14, Bahar 2014, s. 128.

⁵¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 11, 220. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 230.

⁵² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 273, 282.

⁵³ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 222.

⁵⁴ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 221.

⁵⁵ Ellen Kenney, "Mixed Metaphors: Iconography and Medium in Mamluk Glass Mosaic Decoration", *Artibus Asiae*, C. 66, S. 2, 2006, s. 181, 183, <http://www.jstor.org/stable/25261861> (30.05.2018).

nişiyile pencere alınışındaki kadeh motiflerinin kalkansız olarak işlenmesi farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla türbedeki kadeh motiflerinin arma niteliğinin dışında kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir.

Kudüs'teki bir diğer kadeh arması da 1361 yılında Emir Seyfeddin Taz tarafından inşa edilen Taziyye Medresesi'ndeki türbe penceresi üzerinde yer almaktadır. Yapı Babü's-silsile yolunun güneyinde, Kilaniyye Türbesi'nin hemen doğusunda konumlandırılmıştır. Sultan Melikü'n-Nâsır Muhammed'in memlûku olarak bilinen Emir Taz sarayda sâkilik vazifesinde bulunarak kadeh armasını elde etmiş ve emirlikte oldukça yüksek mertebelere erişmiştir.⁵⁶ Emir Taz'ın kadeh armaları, türbe penceresindeki lentonun üzerinde yer alan sülüs hatlı kitabe kuşağının iki yanına, ortasına kadehin yerleştirildiği üç bölümlü kalkanlar halinde işlenmiştir.⁵⁷ Şatfelerle bölümlendirilmiş dairesel madalyonların merkezindeki kadeh motifleri kabartma halinde nakşedilmiştir (Fotoğraf 12).

Kudüs'e dair tespit edilmiş diğer üç kadeh arması da mürekkep formda olup Burcî Memlûkler dönemine aittir. Bu armalardan ilki 1406 yılında Emir Alâeddin Ali b. Nâsireddin Muhammed tarafından inşa edilen Sübeybiyye Medresesi'nde yer almaktadır. Harem'in kuzey sınırının batı ucundaki yapı İsardiyye ve Cavliyye medreselerinin arasında konumlandırılmıştır. Emir Alâeddin'in Sübeybe kalesinde vazifelendirilmesi dolayısıyla yapıya bu isim verilmiştir. Emir'in ayrıca Dimaşk'ta hâcib, Kudüs'te vali olarak görev yaptığı bilinmektedir. Sübeybiyye Medresesi'nin Harem cephesinde, taşla örülerek kapatılmış kapının üzerinde yer alan lentonun iki yanındaki kalker bloklara dilimli madalyonlarla kuşatılmış üç bölümlü armalar yerleştirilmiştir. Sol taraftaki madalyon yirmi dört dilime, sağ taraftaki ise kırk dilime sahiptir. Armaların üst bölümü boş bırakılmışken, ortada üzerine peşkir motifi işlenmiş kadeh, alt bölümde ise yalnızca kadeh motifi bulunmaktadır.⁵⁸ Şatfelerle üç bölüme ayrılmış armanın merkezindeki kadeh üzerine işlenen peşkir arması da dairesel bir kalkanla kuşatılmış ve iki şatfe ile üç bölüme ayrılmış olup, orta bölümüne baklava dilimi (eşkenar dörtgen) nakşedilmiş şekildedir. Alt bölümdeki kadeh motifi ise ortadakinden daha küçük tutulmuştur (Fotoğraf 13, Çizim 1/F).

Mürekkep kadeh armalarından ikincisi de Memlûk sultanı Eşref Kayıtbay tarafından 1482 yılında inşa edilen Eşrefiyye Medresesi'yle ilişkilidir. Kudüs'te

⁵⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 399, 409.

⁵⁷ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 228.

⁵⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 514, 515. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 33, 56.

Burcî Memlûkleri dönemi hükümdarlarına ait tek vakıf eser olarak bilinen yapı Harem'in batı sınırında, Babü's-silsile minaresi ile Osmanîye Medresesi arasında konumlandırılmıştır.⁵⁹ Mayer, bu medreseyle ve Sultan Kayıtbay'ın medresenin inşasında görevlendirdiği hazinedâr Muhammed b. en-Neşâşibî ile ilişkili olarak bir armadan bahsetmekteyse de bu armanın yapının herhangi bir yerinde yer alıp almadığına değinmemiştir. Başka kaynaklarda da söz konusu armanın Kudüs'teki Eşrefiyye Medresesi'nde bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Mayer'e göre üç bölümden oluşan bu armanın üst bölümünde bir *peşkir*, orta bölümünde üzerine *kalemlik* motifi işlenmiş bir kadeh ve kadehin iki yanında asalet nişanı olarak yorumlanan ve ilk kez Burcî Memlûk dönemi kompozit armalarında ortaya çıktığı bilinen birer *boynuz*, alt bölümünde ise bir kadeh motifine yer verilmiştir.⁶⁰ *Kalemlik* armasının devadârın nişanesi olduğu daha önce belirtilmiştir. Saraydaki düşük rütbeli bir görevli olduğu bilinen devadârın kullandığı yazı takımı, armalar üzerinde *kalemlik* olarak ifade edilmektedir. Armalardaki kalemlikler genel kullanımıyla dört unsurdan oluşmaktadır. Birincisi mürekkep koymaya yarayan çanak şeklinde kap anlamındaki *hokka*, ikincisi yazıların çabuk kuruması ve leke yapmaması amacıyla üzerine dökülen toz anlamındaki *rihdan* (*rîgdan*) ile aharlı kâğıda yazının rahat yazılmasını sağlamak üzere sürülen özel sıvı anlamındaki *tlâ*, üçüncüsü *hokka* içine konulan ve kalem ucunun *hokka* içinde bozulmasını engelleyen ham ipek manasındaki *lika*⁶¹, dördüncüsü ise iki ya da üç adet *kalem kabıdır*. Kalemlik motifi, yaygın kullanımıyla *peşkir*, kadeh ve asalet boynuzları eşliğindeki kompozit Memlûk armalarının ana bileşenini oluşturmaktadır.⁶² Bahsi geçen armada kalemlik motifinin bulunması bu armanın devadârlık vazifesiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Eşref Kayıtbay'ın sultan olmadan evvel sarayda devadârlıkla görevlendirildiği⁶³ bilindiğinden bu armanın doğrudan medresenin banisi Sultan Eşref Kayıtbay'a ait olması da ihtimal dahilindedir. Ancak armayla ilgili herhangi bir görsele ulaşılamadığı için bu çalışma kapsamında yalnızca Mayer'in kompozisyon tanımlamasından yola çıkarak gerçekleştirilen temsili çizim sunulmuştur (Çizim 1/I). Son dönem Memlûk sultanlarından Kansu Gavri ile II. Tumanbay'ın da devadârlık vazifelerinden sonra sultan oldukları

⁵⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 589, 590.

⁶⁰ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 21, 162.

⁶¹ Yazı takımında kullanılan malzemelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. M. Melis Özgeriş, "XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2, 2014, s. 182-188.

⁶² Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 12.

⁶³ İsmail Yiğit, "Kayıtbay", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, 2002, s. 80.

bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır ve Hicaz zaptından sonra Mekke'den alınarak Bursa Ulu Camii'ne bağışlanan Memlûk dönemi Kâbe kapı örtüsü üzerinde de yukarıda dört unsuru belirtilen kalemlik armalarından müstakil formda birkaç adet yer almaktadır. Bahsi geçen devadâr armalı Kâbe örtüsünün, kendisi de zamanında devadârlık hizmetinde bulunmuş II. Tumanbay'ın özel siparişiyle hazırlandığı düşünülmektedir.⁶⁴

Son olarak kadeh motifli bir başka mürekkep Memlûk arması da Kudüs'teki Filistin Arkeoloji Müzesi'nde yer alan bakır bir levhaya işlenmiş vaziyettedir. Levhanın ortasına yerleştirilmiş dairesel madalyonlu armanın etrafını kuşatan kitabede Emir Seyfeddin Sibay'ın ismi geçmektedir. Sultan Kayıtbay tarafından âzâd edilmiş bir memlûk olan Emir Sibay'ın 1486-1500 yılları arasında Sis, Hama ve Halep valiliği yaptığı bilinmektedir. Geç dönem Memlûk armalarından biri olarak, Emir Sibay'ın kompozit formdaki söz konusu arması üç bölüme ayrılmış dairesel kalkanın üst bölümünde peşkir, orta bölümünde üzerine kalemlik motifli işlenmiş kadeh ve iki yanında birer asalet boynuzu ile alt bölümünde yine kadeh motiflerinden ibarettir (Fotoğraf 14, Çizim 1/I).⁶⁵

Çevgan Sopsası

Memlûk döneminde *çevgân* arması sarayın meşhur hizmetlerinden biri olan çevgândârlık vazifesinin nişânesidir. Memlûk sarayının gözde sporlarından biri olarak bilinen gûy u çevgân oyununa yönetici kesim tarafından özel bir önem verilmiş, hükümdar saraylarının etrafında askeri geçit törenleri ve çevgân oyunları için hipodromlar (meyâdîn) oluşturulmuştur.⁶⁶ Sultan Melikü'z-zâhir Baybars'ın da Kahire'deki meşhur camisini gözde mekanlarından biri olan, gûy u çevgân oyununa tahsis edilmiş böyle bir meydanın üzerine inşa ettirdiği bilinmektedir.⁶⁷ Türk-İslâm devletlerinde yaygın olarak oynandığı bilinen bu oyunun köken itibarıyla Orta Asya'dan Çin'e geçtiği ve bilhassa sarayda çok rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. At üzerinde oynanan oyunda amaç, Türk dillerinde çevgân, çevgen, çevken, çögen, çöven gibi farklı şekillerde anılan ucu eğri çengelli değneklerle Farsça'da gûy adı verilen küçük topları rakip takımın kalesine isabet ettirmektir. Çevgân

⁶⁴ Sumiyo Okumura, "The Mamluk Kaaba Curtain in the Bursa Grand Mosque", *Textile Society of America Symposium Proceedings*, Lincoln 2012, s. 2-5.

⁶⁵ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 207, 208.

⁶⁶ Nasser Rabbat, *Mamluk History Through Architecture*, I.B. Tauris, New York 2010, s. 61.

⁶⁷ Aly Hatem Gabr, *The Influence of Traditional Muslim Beliefs on Medieval Religious Architecture A Study of the Bahri Mamluk Period, Ph. D Thesis*, University of Edinburgh Department of Architecture, 1992, s. 146.

oyununa dair en eski bilgiler İran kaynaklarında geçmekte olup, Firdevsî'nin *Şehname*'sinde Keyânîyan sülalesinden Siyavuş'un (MÖ 700) Turan hükümdarı Efrâsiyab'ın yanına giderek çevgân oynadığından bahsedilmektedir.⁶⁸ *Kutadgu Bilig*'de ise beyler tarafından oynandığı belirtilen çevgân oyununda, hükümdar tarafından gönderilecek elçilerin de mahir olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁹ Aynı zamanda Türk hükümdarlarının sembolik nişanları arasında çöven değneğinin de bulunduğu bilinmektedir.⁷⁰ Çevgân oyununun Memlûk sarayında ne denli talep gördüğü, bu oyuna ait değneklerin arma olarak verilmesinin yanı sıra mimariden el sanatlarına hatta oyun kartlarına⁷¹ kadar pek çok eserde sıklıkla tasvir edilmesinden kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Çevgân sopalı Memlûk armalarından bazıları doğrudan çevgândâr nisbesiyle anılan Almelik⁷² ve Karasungur gibi emirlere aittir. Emir Almelik aynı zamanda Kudüs'te bulunan çevgân armasının da sahibidir. 1312'de İlhanlılara sığınması öncesinde Memlûk sarayında önemli vazifelere getirilen Emir Karasungur'un⁷³ ise Meraga'daki Kumbed-i Gaffariye olarak anılan 1328 tarihli türbesinin, üç tarafından duvar yüzeylerinin kör kemerleri üzerindeki dikdörtgen panolarda yerleştirilmiş çevgân sopalı armaları⁷⁴ form itibariyle Almelik'in armalarına oldukça benzemektedir. Karasungur'un armasının da tıpkı Almelik armasında olduğu gibi dairesel madalyonla kuşatıldığı ve merkezde sırt sırta vermiş iki adet çevgân sopasının yerleştirildiği görülmektedir. Aynı armanın işlendiği bir başka yapı da Trablusşam'daki 1316-26 tarihli Kartaviyye Medresesi'dir. Medresenin güney cephesindeki pencere lentosu üzerinde işlenmiş armada sırt sırta vermiş ucu kıvrık çevgân sopalarının dairesel kalkanla kuşatıldığı görülmektedir. Yapının kitabesinde de banî Emir Şehabeddin Karatay'ın çevgândârlık vazifesine vurgu yapılmaktadır.⁷⁵

⁶⁸ Bahir Selçuk, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun: Çevgân", *1st International Scientific Researches Congress Humanity and Social Sciences*, Madrid 2016, s. 1860, 1861.

⁶⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 271, 276.

⁷⁰ Esin, "Ay Butüğü' The Court Attendants in Turkish Iconography", s. 98.

⁷¹ Michael Dummett and Kamal Abu-Deeb, "Some Remarks on Mamluk Playing Cards", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, S. 36, 1973, s. 106-112, <http://www.jstor.org/stable/751160> (30.05.2018).

⁷² Emir Almelik el-Çevgândâr hakkında bkz. Zengin, "Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)", s. 266.

⁷³ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 16, 183, 184.

⁷⁴ <https://archnet.org/sites/1638>.

⁷⁵ Hayat Salam-Liebich, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program, Cambridge 1983, s. 107, 116, 117.

Kudüs'te doğrudan *çevgân sopalarıyla* ilişkili olarak uygulanan çevgân arması Harem'in kuzey sınırındaki İsarîyye ve Farisîyye medreselerinin arasında yer alan Melikîyye Medresesi'nde bulunmaktadır. Yapı, 1277 yılında gerçekleşen Elbistan Savaşı'nda Melikü'z-zâhir Baybars tarafından elde edilen ganimetlerin bir parçası olarak Memlûklere katılan ve Melikü'n-nâsır Muhammed döneminde sarayda çevgân sopalarnın taşıyıcılığı vazifesine getirilen Almelik el-Çevgândâr'ın baniliğinde 1340 yılında inşa edilmiştir. Almelik el-Çevgândâr'a ait çevgân sopası armalarının bir kısmı yapının Harem cephesi revakındaki iki kemerin dayandığı paye üzerine yerleştirilmiş inşa kitabesinin iki yanında uygulanmıştır.⁷⁶ Enine dikdörtgen çerçeveli, üç satırlık sülüs hatlı kitabenin sağında ve solundaki dairesel kalkanla kuşatılmış armalarda sırt sırta vermiş ikişer çevgân sopası yer almaktadır. Kıvrık uçlu değnekler kalkerli yüzeye oyularak uygulanmıştır (Fotoğraf 15, 16, Çizim 1/E). Bir kısım arma ise taçkapı girişi açıklığı üzerindeki kare panonun dört köşesinde yer almaktadır.⁷⁷ Panonun merkezini dairesel bir madalyon doldurmaktayken, dört köşede kalan üçgen alanlara birer çift çevgân sopası gri taş üzerine oyularak işlenmiştir (Fotoğraf 17).

Bazı araştırmacılarca içeriğindeki motifin çevgân sopası olarak yorumlandığı ancak çevgândârlık arması olup olmadığı kesinlik kazanmamış bir diğer arma da Kudüs'teki Berke Han Türbesi'nde yer almaktadır. Emir Hüsameddin Berke Han, Harzemşah ordusunun Moğollar tarafından bozguna uğratılmasının ardından 1230-40 tarihlerinde Mezopotamya, Suriye ve Filistin topraklarında aktif rol almış Harezmi kabile reislerinden biri ve en önemlisidir. Eyyûbî sultanı Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb üvey kız kardeşini Berke Han ile evlendirmiş, Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars ise Berke Han'ın kızıyla evlenmiştir. 1246 yılında vefat ettiği bilinen Berke Han için 1265 yılında Kudüs'te türbe inşasına başlanmış ve 1390 tarihinde Muhammed b. Ahmed tarafından yapıda bazı genişletme çalışmaları yapılmıştır. Yapı Babü's-silsile yoluyla Akabet Ebu Medyen'in kesişim noktasında, Kilaniyye ile Taziyye'nin karşısında yer almaktadır. Berke Han'ın arması ya da kabile işareti olabileceği ihtimali üzerinde de durulan iki adet arma yapının sokak cephesindeki pencere üzerinde uygulanmıştır.⁷⁸ Armaların arasında kalan pencere üstü kitabesi, yapının yeniden inşa edildiği döneme ait olup 1390 tarihiyle inşaatı gerçekleştiren Muhammed b. Ahmed'in ismini vermektedir.

⁷⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 308, 311, 312. Michael Meinecke, *Die Mamlukische Architektur in Agypten und Syrien*, Glückstadt 1992, tafel 47.

⁷⁷ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 62.

⁷⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 109, 110, 113.

Kitabenin iki yanına nakşedilmiş sıra dışı forma sahip armaların Muhammed b. Ahmed'in arması olduğunu düşünen van Berhem armadaki şekillerin çevgân sopalarnı temsil ettiğini ileri sürmektedir.⁷⁹ Armalar pencere lentosundaki iki satırlık sülüs hatlı kitabe kuşağının sağında ve solunda olmak üzere mermer levhalar üzerine oyma-kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış armalar, çevgân değneklerini andıran ucu kıvrık iki motifin kıvrılan uçlarının alt kısmında karşılıklı konumlandırılıp birleştirilmesi ve üstte ortalarına damla motifinin yerleştirilmesiyle oluşan bir kompozisyona sahiptir (Fotoğraf 18, 19, Çizim 1/G).

Peşkir

Memlûk sarayında elbiselerin muhafazasından sorumlu olan câmedârın arması olarak bilinen *peşkir*, peçete ya da havlu gibi bir bez parçası anlamında kullanılmaktadır. *Bukca*⁸⁰ (bohça?) olarak da adlandırılan ve eşkenar dörtgen motifile tasvir edilen bu arma ile Kudüs'te müstakil ve mürekkep formda olmak üzere üç farklı yapıda karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri müstakil diğer ikisi ise mürekkeptir. Mürekkep armalardaki peşkir motifine kadeh armasıyla ilgili bölümde değinilmiştir. Müstakil peşkir arması ise 1358 yılında Harem'in batı sınırındaki Babü'l-Hadid yolunun güneyinde inşa edilen Arguniyye Medrese ve Türbesi'nde yer almaktadır. Yapının banisi Argun el-Kâmîlî, Memlûk emirlerinden Sargıtmuş, Akboğa, Argun el-Alâ'î, Aydemür el-Kaymerî ve Menküveriş el-Fârukânî gibi doğrudan el-câmedâr nisbesiyle anılmamakla beraber muhtemelen sarayda câmedârlık vazifesi yürütmüş, Sultan Kâmil Şaban'ın hükümdarlığı döneminde ise rütbesi yükseltilerek kendisine el-Kâmîlî nisbesi verilmiştir. Emir Argun'un arması üç bölümlü kalkanın ortasındaki *eşkenar dörtgen* formundaki peşkirten ibarettir.⁸¹ Emir Argun Kudüs'teki medresesini Halep valiliği sırasında inşa ettirmiş olmalıdır. Emir Argun'a ait peşkir armaları yapının sokak cephesindeki taçkapısı üzerinde uygulanmıştır. Taçkapı nişindeki giriş açıklığının üzerini örten lentoya yerleştirilmiş iki satırlık sülüs hatlı inşa kitabesinde iki adet peşkir arması işlenmiştir. Üç bölüme ayrılmış dairesel madalyonlu armaların ortasında baklava dilimi (eşkenar dörtgen) motifi yer almaktadır (Fotoğraf 20, Çizim 1/H). Her iki armanın orta bölümünde de kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Halep Kalesi Müzesi'nden sırlı bir çömlek

⁷⁹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 16, 17, 158.

⁸⁰ J. W. Allan, "Mamluk Sultanic Heraldry and the Numismatic Evidence: A Reinterpretation", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, 1970, s. 100, <http://www.jstor.org/stable/25203199> (30.05.2018).

⁸¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 14, 74.

parçasındaki üç bölümlü Emir Argun armasının renkleri de alt ve üst kısımlarda zemin beyaz, ortada kırmızı, eşkenar dörtgen motifi ise altın yıldızdan ibarettir.⁸²

Sonuç

Memlûk devletinde sultan ve hizmetindeki emirler tarafından kullanıldığı anlaşılan armalar, ait oldukları şahısların saraydaki vazifelerine ilişkin damga niteliğindeki önemli işaretlerdir. Memlûk döneminde sultanlara nisbetle emirlerin sayıca fazlalığı dolayısıyla, emirlere ait armaların uygulamada bariz farklarla öne çıktığı görülmektedir. Kudüs'teki örnekler açısından değerlendirildiğinde de bu durum açıkça fark edilmektedir. Zira Kudüs'te tespit edilmiş farklı eserlerdeki toplam on dört armadan sadece iki tanesinin doğrudan sultanlarla ilişkisi bulunmakta, diğer on iki armanın da emirlere ait olduğu bilinmektedir.

Memlûk armacılığında amacına uygun biçimde çeşitli eserler vasıtasıyla görünür kılınmak istenen armalar, Kudüs özelinde de yapıların ya da sanat eserlerinin en gösterişli ve belirgin noktalarında tezyini biçimde işlenerek geleneği yansıtmaktadır. Armaların bulunduğu eserlerin ekseriyetini medrese ve türbeler oluşturmaktadır. Farklı olarak bir hamam yapısında, cami kandilinde ve bakır levha üzerinde armalara rastlanmıştır. Mimari eserlerdeki armalar çoğunlukla yapıların taçkapısında, bazı örneklerde dış cephenin görünür bir bölümünde, sadece bir yapıda ise avlu eyvan kemeri üzerinde uygulanmış ve bunların tamamı oyma kabartma tekniğiyle nakşedilmiştir. Cam kandilin boyun kısmı ve bakır levhanın merkezi olmak üzere el sanatlarında da eserlerin bilhassa dikkat çekici noktaları tercih edilmiş ve armalar tezyini detaylarla vurgulanmıştır. Eserlerden dokuzundaki armaların, kitabe kuşaklarının üzerinde ya da yakınında yer alması da eser sahibiyile arma sahibi ilişkisine işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Söz konusu eserlerde en fazla karşılaşılan arma *kadeh* olarak tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra *aslan*, *zambak (fleur-de-lis)*, *hançe*, *çevgan sopası*, *peşkir*, *kalemlik* ve *asalet boynuzlarına* yer verilmiştir. On dört arma örneğinden on bir tanesinde müstakil, üç tanesinde ise mürekkep uygulamayla karşılaşılmıştır. Armacılığın gelişim süreciyle uyumlu biçimde, müstakil armaların Bahrî Memlûk dönemine, mürekkep armaların ise Burcî Memlûk dönemine ait olduğu saptanmıştır. Armaların tamamı dairesel formda kalkanlarla kuşatılmışken, beş tanesinin şatfelerle bölümlendirildiği, bir tanesindeki dairesel kalkanın etrafının ise dilimlendirilerek hareketli bir görünüm kazandırıldığı anlaşılmıştır.

⁸² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 356, 359.

Arma-hizmet bağlantısı açısından incelendiğinde ise söz konusu armaların büyük ölçüde ait oldukları şahısların Memlûk sarayındaki vazifelerine mukabil elde edildiği anlaşılmışsa da bazı örneklerde farklı uygulamalarla da karşılaşılmaktadır. Örneğin Sultan Baybars'ın *aslan* arması kendisine saraydaki vazifesine yönelik olarak verilmemiş, fetih hareketlerindeki şecaati dolayısıyla ve ismiyle ilişkili olarak bizzat sultanın kendisi tarafından seçilmiştir. Aynı şekilde *zambak* (*fleur-de-lis*) armasının da doğrudan saraydaki herhangi bir vazifeyle ilişkili olmadığı, Zengî döneminden itibaren sembolik bir gelenek halinde kullanılmışken, Memlûk döneminde bir arma şeklinde benimsendiği düşünülmektedir. *Hançe* armasının çaşnigîrlük vazifesiyle bağlantılı olduğu açıkça fark edilmekle beraber, Kudüs örneğinde doğrudan ilgili emirin vazifesine mi yoksa hizmet ettiği sultanın hükümdar olmadan evvelki vazifesine mi yönelik olduğu kesin olarak saptanamamıştır. Memlûk armaları arasında en fazla karşılaşılan ve toplam yedi farklı eserle Kudüs'te de en çok örneği tespit edilen *kadeh* armasının ise sâkîlik vazifesiyle ilişkisinin yanı sıra *and içme* geleneğiyle de bağlantısı göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu armanın sıklıkla tercih edilmesinin dışında bilhassa mürekkep armalarda birden fazla tasvir edilmesi de bu bağlantıyı desteklemektedir. Mürekkep armalardaki kadeh boyutlarının birbirinden farklı oluşu, küçük boyutlu kadehin arma sahibi emiri, büyük boyutlu kadehin ise emirin hizmet ettiği sultanı ve sultana olan sadakatini temsil ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca Taziyye Medresesi'ndeki kadeh armasının türbe penceresi üzerinde yer alması da fani yaşamın sona erişini temsil etmek üzere böyle bir yerin tercih edilmiş olabileceğini makul göstermektedir. Zira daha önce değinildiği üzere *Kutadgu Bilig*'de de kadeh *hayat sembolü* olarak geçmektedir. Kudüs'te üç farklı eserde kadeh arması bulunan Emir Tengiz'in Şam'daki kendi türbesinde yer alan kadeh motifleri, diğer eserlerdeki armalardan farklı olarak etrafi dairesel kalkanlarla kuşatılmaksızın işlenmiş olması nedeniyle, bu motiflerin arma dışı anlamlar ifade edebileceğini düşündürmesiyle de bir önceki örneği destekler niteliktedir. *Çevgân sopası* armalarının ise gerek genel itibarıyla Memlûk armacılığında gerekse Kudüs'teki Melikîyye Medresesi örneğinde çevgândârlık vazifesiyle ilişkisi oldukça belirgindir. Ancak Berke Han Türbesi'ndeki sıra dışı armalarda yer alan motiflerin çevgân değneklerine oldukça benzemenin dışında gerçekte tam olarak neyi temsil ettikleri ya da armanın doğrudan kime ait olduğu kesinlik kazanmamıştır. Türbede medfun olduğu bilinen Berke Han ile kitabede ismi geçen Muhammed b. Ahmed'in hayatlarına ilişkin konuya dair ip ucu oluşturacak bir kayda rastlanmamış olması da söz konusu belirsizliği korumaktadır. Kaynaklar ışığında ve çeşitli örnekler vasıtasıyla *peşkir* armasının câmedârlık göreviyle ilişkisi açıksa da Kudüs'teki üç farklı eserde mürekkep ve müstakîl tarzda rastlanan

örneklerde, armanın doğrudan eser sahibi emir ya da sultanın vazifesiyle ilişkisi belirgin değildir. Müstakil örnekleri de bulunmakla birlikte, mürekkep armaların ana bileşenlerinden biri olarak sıklıkla karşılaşılan *kalemlik* armasının ise devadârlık vazifesiyle ilişkisi bilinmekte ve bu arma yazı takımındaki unsurları temsil eden motiflerden teşekkül etmesiyle dikkat çekmektedir. Kudüs'te mürekkep formda iki farklı örnekle ilgili olarak tespit edilen kalemlik arması, eserlerden birinin doğrudan Sultan Kayıtbay'a diğerinin ise Kayıtbay tarafından âzâd edilmiş Emir Sibay'a ait olmasıyla önem arz etmektedir. Zira Kayıtbay'ın sultan olmadan evvel Memlûk sarayında devadârlık vazifesini üstlendiği bilinmekte ve bahsi geçen örneklerdeki kalemlik armalarının kendisiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Son olarak yalnızca kompozit armalarda karşılaşılan ve Kudüs'teki örneklerde de kalemlik motifyle birlikte aynı arma üzerinde yer alan asalet boynuzları da başlı başına birer arma olarak değilse de kompozisyonu tamamlayan motifler olarak vurgulanmalıdır.

Armacılık geleneği Türk-İslâm devletleri arasında yalnızca Memlûklere özgü biçimde istikrar sağlamasıyla özel bir durum arz etmektedir. Memlûk sanatının da ayırt edici hususiyetlerinden birini oluşturan bu gelenek çeşitli açılardan ayrıntılı biçimde ele alınmalıdır. Hayvansal (aslan) ve bitkisel (zambak) kökenli armalarla birlikte yedi farklı türde ve on dört farklı eserde arma tespit edilmesiyle Kudüs şehri Memlûk dönemi armacılığının önemli bir durağı niteliğindedir.

KAYNAKLAR

- Allan, J. W., "Mamluk Sultanic Heraldry and the Numismatic Evidence: A Reinterpretation", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, 1970, s. 100, <http://www.jstor.org/stable/25203199> (30.05.2018).
- Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.
- Balog, Paul, "New Considerations on Mamluk Heraldry", *Museum Notes*, S. 22, 1977, s. 183, <http://www.jstor.org/stable/43573553> (30.05.2018).
- Behrens-Abouseif, Doris, "The Architecture of the Bahri Mamluks", *In Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden, New York 1989, s. 121.
- Bloom, Jonathan M., "Mamluk Art and Architectural History: A Review Article", *Mamluk Studies Review*, S. 3, Middle East Documentation Center, Chicago 1999, s. 52-53.

- Bozkurt, Nebi, “Renk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 575.
- Burgoyne, Michael Hamilton, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, Scorpion Publishing Ltd., Great Britain 1987.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.
- Dummett, Michael, Abu-Deeb, Kamal, “Some Remarks on Mamluk Playing Cards”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, S. 36, 1973, s. 106-112, <http://www.jstor.org/stable/751160> (30.05.2018).
- Esin, Emel, “Ay Bitiği’ The Court Attendants in Turkish Iconography”, *Central Asiatic Journal*, C. 14, S. 1/3, 1970, s. 105, <http://www.jstor.org/stable/41926865> (30.05.2018).
- _____, “And’ The Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art”, *Forschungen Zur Kunst Asiens In Memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 227-255.
- Flood, F. B., “Umayyad Survivals and Mamluk Revivals: Qalawunid Architecture and the Great Mosque of Damascus”, *Muqarnas*, S. 14, Brill, 1997, s. 68, <http://www.jstor.org/stable/1523236> (31.05.2018).
- Gabr, Aly Hatem, *The Influence of Traditional Muslim Beliefs on Medieval Religious Architecture A Study of the Bahri Mamluk Period, Ph. D Thesis*, University of Edinburgh Department of Architecture, 1992, s. 146.
- İbrahim, Laila Ali, “Residential Architecture in Mamluk Cairo”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 55, <http://www.jstor.org/stable/1523055> (30.05.2018).
- Kenney, Ellen, “A Mamluk Monument Restored: The Dar al-Qur’an wa-al- Hadith of Tankiz al-Nasiri in Damascus”, *Mamluk Studies Review*, S. 11 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2007, s. 85, 96.
- _____, “Mixed Metaphors: Iconography and Medium in Mamluk Glass Mosaic Decoration”, *Artibus Asiae*, C. 66, S. 2, 2006, s. 181, 183, <http://www.jstor.org/stable/25261861> (30.05.2018).
- Koprıman, Kâzım Yaşar, “Baybars I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 221.
- Lapidus, Ira M., “Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 180, <http://www.jstor.org/stable/1523064> (30.05.2018).
- Mayer, L. A., *Saracenic Heraldry*, Oxford University Press, 1933.

- Meinecke, Michael, *Die Mamlukische Architektur in Agypten und Syrien*, Glückdtadt 1992.
- Nicolle, David, McBride, Angus, *Men-At-Arms Series The Mamluks 1250-1517*, Osprey Publishing Ltd., London 1993.
- Okumura, Sumiyo, "The Mamluk Kaaba Curtain in the Bursa Grand Mosque", *Textile Society of America Symposium Proceedings*, Lincoln 2012, s. 2-5.
- Özgeriş, M. Melis, "XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2, 2014, s. 182-188.
- Rabbat, Nasser, "Rank", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 8, 1995, s. 431.
- _____, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria-Evolution and Impact*, Doris Behrens-Abouseif (ed.) Bonn University Press, 2012, s. 23, 28.
- Nasser Rabbat, *Mamluk History Through Architecture*, I.B. Tauris, New York 2010.
- Rice, D. S., "Studies in Islamic Metal Work", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 14 (3), 1952, s. 575-577, <http://www.jstor.org/stable/609116> (30.05.2018).
- Saad, Heba Mahmoud, "Radiating Inscription on Mamluk Metalwork", *Abgadiyat*, C. 4, S. 1, 2009, s. 106.
- Sadeq, Moain, "Unpublished Mamluk Blazons and Mottos on Glazed Pottery at the Royal Ontario Museum", *Islam and Civilisational Renewal*, C. 3, S. 3, 2012, s. 588.
- _____, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", *International Journal of Business, Humanities and Technology*, C. 4, S. 2, 2014, s. 138, 139.
- Salam-Liebich, Hayat, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program, Cambridge 1983.
- Selçuk, Bahir, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun: Çevgân", *1st International Scientific Researches Congress Humanity and Social Sciences*, Madrid 2016, s. 1860, 1861.
- Smith, Andrew C., "Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives", *Lux: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*, C. 3, S. 1, 2013, s. 6.
- Steenbergen, Jo Van, *Order Out of Chaos Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture 1341-1382*, Brill, Netherland 2006.
- Walker, Bethany J., "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", *Mamluk Studies Review*, S. 8 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2004, s. 54.

Yiğit, Fatma A., “Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz’in Hayatı”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 14, Bahar 2014, s. 128.

Zengin, Murat, “Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi”, *Turkish Studies*, S. 13/8, Ankara Spring 2018, s. 225.

_____, “Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)”, *History Studies*, S. 10/3, April 2018, s. 261, 266.

http://web.i2ud.org/jerusalem/priv/html3/monuments/sites/t172_bab_as/index.html (31.05.2018).

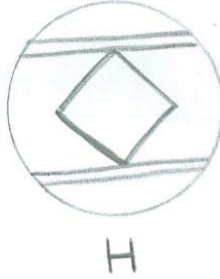
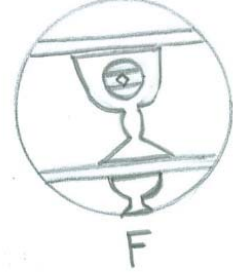
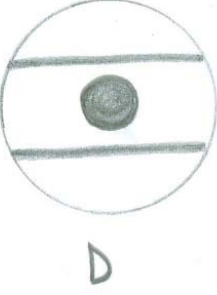
https://archnet.org/media_contents/35286 (31.05.2018).

https://archnet.org/media_contents/61703 (31.05.2018).

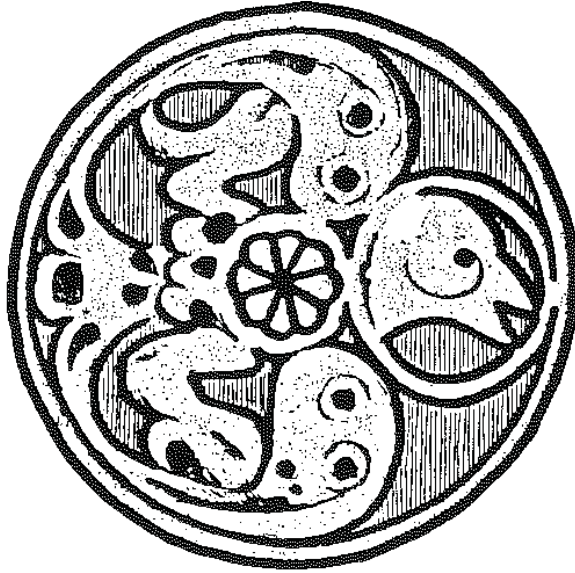
<https://archnet.org/sites/1794> (31.05.2018).

https://archnet.org/sites/1755/media_contents/35235 (31.05.2018).

EKLER

Çizim 1. Kudüs'teki Bazı Armaların Çizimleri.

Çizim 2. Evhadiye Medresesi'ndeki Kuş Figürü
(Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*).

Fotoğraf 1. Kudüs Kalesi'nde Sitti Maryem Kapısı Üzerindeki Aslan Armaları.

Fotoğraf 2. Fotoğraf 1'den Detay.

Fotoğraf 3. Evhadiye Medresesi Taçkapısında Zambak Armaları.

Fotoğraf 4. Fotoğraf 3'ten Detay.

Fotoğraf 5. Câlîkayye Medresesi Kitabesinde Zambak Armaları.

Fotoğraf 6. Cavliyye Medresesi Eyvanında Hançe Armaları
(https://archnet.org/media_contents/61703).

Fotoğraf 7. Tengizîyye Medresesi Taçkapısında Kadeh Armaları.

Fotoğraf 8. Fotoğraf 7'den Detay.

Fotoğraf 9. Pamukçular Çarşısı'ndaki Şifa Hamamı Girişinde Kadeh Armaları.

Fotoğraf 10. Fotoğraf 9'dan Detay.

Fotoğraf 11. Kudüs İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Cam Kandilde Kadeh Armastı.

Fotoğraf 12. Taziye Medresesi'nin Türbe Penceresi Üzerinde Kadeh Armaları
(<https://archnet.org/sites/1794>).

Fotoğraf 13. Sübeybiye Medresesi'nde Mürekkep Kadeh Armaları
(Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 14. Filistin Arkeoloji Müzesi'ndeki Bakır Levha Üzerinde Mürekkep Kadeh Arması (Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 15. Melikîyye Medresesi Revak Kemerleri Üzerinde Çevgân Sopaı Armaları.

Fotoğraf 16. Fotoğraf 15'den Detay.

Fotoğraf 17. Melikîyye Medresesi Taçkapısında Çevgân Sopsa Armaları
(Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 18. Berke Han Türbesi'ndeki Pencere Üzerinde Yer Alan Armalar.

Fotoğraf 19. Fotoğraf 18'den Detay.

Fotoğraf 20. Arguniyye Medresesi Taçkapısında Peşkir Armaları
(https://archnet.org/sites/1755/media_contents/35235).